

Investigating and Analyzing the Performance of Sugar Factories in Mazandaran Province (1267-1332 AH/ 1850-1914 AD)¹

Morteza Dehghannejad*
Adel Shabani Moghadam**

1. Abstract

With the increase in sugar consumption in Iran since the second half of the 13th century AH/ 19th century AD, the Qajar authorities attempted to establish industrial factories to meet the needs of the people on the one hand and the process of gradual industrialization of various sectors as well as the dependence of such products on European governments on the other hand. To this end, two sugar factories in the cities of Sari and Barforoush were established to supply people with consumable sugar. This research with a descriptive-analytical approach and the library method aims to answer the question: ‘What has been the performance of sugar factories in the two cities of Sari and Barforoush, as well as the course of trade changes during the Qajar rulers?’ It tests the hypothesis: ‘The performance of Mazandaran factories in the production of refined sugar has been relatively successful’. Research findings showed that although in many cases the Qajar government was forced to import sugar to meet the needs of the people, but at times, especially during Amir Kabir’s presidency, with the production of sugar in Mazandaran’s new industrial factories not only did the import of this product experience a sharp decline for the first time, these factories were also able to meet some of the consumption needs of the people and may even have been able to export their products.

2. Introduction

The expansion of trade and development of comprehensive relations with the West during the Qajar period, especially after the Iran-Russia War (1218-1228 AH/ 1803-1813 AD), brought about fundamental changes in the social and economic structure of the country. It was after this time that the traditional way of governing the society was advanced by some rulers, merchants, bureaucrats, and European corporations and governments toward industrialization and modernization. Since the mid-13th century AH/ 19th AD, several new factories in the economic and military fields were established at the same time as the reign of Nasser al-Din Shah and the presidency of Amir Kabir. These factories were set up to reduce the country’s dependence on imports and the production of products in accordance with the needs of the people and the government because, with the increase of the country’s population and the modernization of the society, people’s needs for food and clothing underwent major changes. Sugar and glucose were among the products that increased among Iranian families. For the first time, Amir Kabir set up a sugar refinery in the two cities of Sari and Barfaroush. The importance of this product doubled in the years leading up to the Constitutional Revolution,

---

* Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Iran

** PhD Candidate of Post-Islamic Iran history, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Iran
This paper supported by the Iran National Science Foundation: INSF, No. 96012051.

so much so that the rise in the price of sugar led to civil protests in Iran. Following the victory of the Constitutional Revolution (1285 AH/ 1906 AD), one of the goals of the constitutionalists became the country's liberation from importing edible products such as sugar and glucose, and then the development of the sugar industry in order to promote the food industry and help to strengthen domestic production. The purpose of this article is to investigate and evaluate the quality and performance of sugar refineries in the Qajar era in Mazandaran region.

3. Materials & Methods

This study attempts to address the issue with a descriptive-analytical approach and using documentary data, newspapers and primary sources.

4. Discussion of Results & Conclusions

During the Qajar period, Iranian society faced the European Industrial Revolution and the increasing progress of their societies. That is why the goal of the rulers, bureaucrats, and merchants of this period was to achieve the powerful industries of their time. One of the most important industries in this period was the sugar industry. The importance of sugar in the social and political life of the people of this period is important. Welcoming guests and political figures using sweets and candies, using sugar products to donate kings, statesmen, villagers, and the general public for diplomatic personalities, and using these products for medical purposes are among the important roles of sugar in the Iranian society during the Qajar era. Given the importance of this product in people's lives and the increasing consumption of sugar among them, the Qajar government officials and merchants were forced to import sugar from Europe at the beginning of the path. At the beginning of its activity, Sari and Barforoush sugar factories, with the support of government officials such as Amir Kabir, succeeded in producing high-quality white sugar and were able to make progress in the sugar industry. The relatively favorable performance and efficiency of these two factories provided part of the sugar needed in the northern regions of Iran. In addition to Mazandaran, the cities of Astarabad, Guilan and in some parts of Tehran also benefited from refined sugar of these factories. Also, according to some documents, government officials and businessmen may have succeeded in exporting sugar in an important move. According to some sources, the sugar from Iran was exported to Russia and Afghanistan at times during the Qajar period. In spite of Iran's access to refined sugar, the government continued to import sugar from Europe in order to supply the sugar needed by other cities. On the one hand, this was due to the lack of government's financial support for the establishment of new sugar factories in other Iranian cities, and on the other, the import of sugar from Europe. Certainly, it was not possible to fully meet the needs of the Iranian people by producing sugar only in two factories in Mazandaran. In addition, the financial support of the Qajar government officials from Mazandaran factories was not done on a regular basis, and this was enough to ensure that the desired efficiency of these factories was not confirmed in all periods. What has been linked to the performance of these two factories in the production of refined and white sugar that was produced for the first time in the Qajar period and reduced imports at the same time.

5. Keywords

Sari Sugar Factory, Barforoush Sugar Factory, Mazandaran, Amir Kabir, Qajar Period.

References

1. Abbott, K. E. (2018). *Cities and Commerce of Iran in the Qajar Period*. Translated by Abdul Hussein Rais al-Sadat, Tehran: Amir Kabir Publication.

2. Adamith, F. (1972). *The Progressive Thought and the Rule of Law of the Sepahalar Era*. Tehran: Kharazmi Publication.
3. Admitt, F. (1983). *Amir Kabir and Iran*. Tehran: Kharazmi Publication.
4. Admitt, F., & Nategh, H. (1978). *Social, Political and Economic Thoughts in Unpublished Works of the Qajar Period*. Tehran: Agah Publication.
5. Anthony, L. (1989). *Russian-Iranian Trade Relations 1828-1914*. Translated by Ahmad Tavakoli, Tehran: The Endowment Foundation of Mahmoud Afshar.
6. Barrel, R. M. (2018). *Iranian Political Notes 1260-1344*. Translated by Mohammad Saffar and Hassan Rezai, Tehran: Documents Center of the Islamic Revolution.
7. Bruges, H. (1988). *A Journey to the Court of Sultan Sahibqaran*. Translated by Hossein Kordbad, Tehran: Etelaat Publication.
8. Dalmani, H. R. (1956). *A Journey from Khorasan to Bakhtiari*. Translated by Mohammad Ali Farah Vashi, Tehran: Amir Kabir Publication.
9. Esau, Ch. (2009). *The Economic History of Iran*. Translated by Yaghoub Ajand, Tehran: Gostareh Publication.
10. Etesam al-Molk (n.d.). *Mirza Khanlarkhan, Etesam-ol-Molk's Travelogue*. (n.p.).
11. Fayaz, Z., & Mousavi, H. (2016). A Transient Look at Customs and Trafficking in the Second Half of the Nineteenth Century and Its Impact on National Development in Iran. *Iranian Social Development Studies*, 8(30), 109-126.
12. Flour, W. (2014). *Ancient Industries in the Qajar Period*. Translated by Alireza Baharloo, Tehran: Peikareh Publication.
13. Goldsmid, S. F. J. (2016). *Sir Frederick John Goldsmid's Travelogue (From Bandar Abbas to Mashhad via Sistan)*. Tehran: Iranshanasi Publication.
14. Golriz, M. (1975). *Mirza Ibrahim's Travelogue of Astarabad, Mazandaran and Guilan*. Tehran: Foundation of Iranian Culture.
15. Hejazi Kenari, H. (1993). *A Study on Ancient Names of Mazandaran*. Tehran: Roshangaran Publication.
16. Holmes, W. R. (2011). *Caspian Coast Travelogue*. Translated by Shabnam Hojati Saeedi, Tehran: Ilya Culture.
17. Iqbal, A. (Ed.) (1941). *Tabarestan History*. Tehran: (n.p.).
18. Karzen, G. N. (2001). *Iran and the Iranian Judgment*. Translated by Gholam Ali Vahid Mazandarani, Tehran: Elmi Farhangi Publication.
19. Kazem Beigi, M. A. (1998). Obstacles to Economic Development in Qajar Iran: A Study on Sugar Production in Mazandaran. *Journal of Humanities*, 8(26-27), 185-215.
20. Kianfar, J. (Ed.) (1998). *Nasakh al-Tawarikh*. Tehran: Asatir Publication.
21. Lofts, W. K. (2006). *Colonel Loftus's Research Journey*. Translated by Abbas Imam, Tehran: Shadegan Publication.
22. Mackenzie, Ch. F. (1981). *The Journey of the North*. Translated by Mansoura Union (Mafia). Tehran: Gostareh Publication.
23. Malcolm, N. (2015). *Yazd Travelogue*. Translated by Ali Mohammad Fardari, Yazd: Mehr Padin Publication.
24. Maragheh, H. Z. (n.d.). *Ibrahim Bey's Tour, Details and the End of Baqer Momeni*. Tehran: Andisheh Publication.
25. Moshiri, M. (Ed.) (1979). *Sadr al-Tawarikh*. Tehran: Roozbehan Publication.
26. Murray, J. (2007). *James Murray's Travelogue*. Translated by Abolghasem Seri, Tehran: Toos Publication.
27. Nasiri, M. R. (Ed.) (1984). *Iran's Report of 1305 AH/ 1887 to a Russian Tourist*. Translated by Seyyed Abdullah, Tehran: Tahori Library.

28. Nawaei, A., & Mohadd, H. (Eds.) (1989). *Marat al-Baladan*. Tehran: University of Tehran.
29. Nouraei, M. (2007). Kahrizak Sugar Factory and New Documents. *History of Foreign Relations*, 33, 32-90.
30. Pollock, J. E. (1989). *Pollock's Travels (Iran and Iranians)*. Tehran: Kharazmi Publication.
31. Seif, A. (2015). *The Lost Century: Iranian Economy and Society in the 19th Century*. Tehran: Ney Publication.
32. Shale, L. M. (1989). *Lady Shale's Memoirs*. Translated by Hossein Abotrabian, Tehran: No Publication.
33. Siami Dodran, Z. (2002). *Why Won't We Industrialize? (Historical Study of Barriers to Industrial Development in Iran)*. Tehran: Amir Kabir Publication.
34. Zandieh, H., & Saghafi, M. (2016). The Manufacturing Movement and its Consequences in the Qajar Period. *Socio Economic History Studies*, 5(9), 39-55.

Documents

35. *Department of Foreign Affairs Documentation and History of Diplomacy* (1884). Box 6, File 38, Section 2.
36. *National Library and Documentation Organization of Iran (Sakma): Various Reports of Rulers and Forerunners of the Government of Esterabad and Mazandaran during the Nassereddin Shah Period, 1285-1301 AH, ID: 7459/295, 199 pages.*

Newspapers

37. *Government Gazette* v. Iran, No. 506, 1278 AH.
38. *Journal of Accidental Events*, No. 178, 1269 AH.
39. *Occidental Events Journal*, No. 49, 1268 AH.
40. *Occidental Events Journal*, No. 348, 1273 AH.

Latin Documents

41. DCR 1429 (1893). Annual Series Diplomatic and Consular Reports. *Persia. REPORT FOR THE YEAR 1893-4 ON THE TRADE OF KHORASAN.*
42. DCR 2921 (1901). Annual Series Diplomatic and Consular Reports. *Persia. REPORT ON THE TRADE OF KHORASSAN FOR THE YEAR 1901-2.*
43. DCR 4162 (1907). Annual Series Diplomatic and Consular Reports. *Persia. REPORT FOR THE YEAR 1907-8 ON THE TRADE OF KHORASAN.*
44. Wilson, S.G. (1895). *Persian Life and Customs*. New York: Fleming H. Revell.

بررسی و تحلیل عملکرد کارخانه‌های تولید شکر در مازندران

(۱۲۶۷ تا ۱۳۳۲ ق/ ۱۸۵۰ تا ۱۹۱۴ م)^۱

مرتضی دهقان‌نژاد* - عادل شعبانی مقدم**

چکیده

از نیمه دوم قرن ۱۳ ق/ ۱۹ م، مصرف قند و شکر در ایران افزایش یافت؛ بنابراین دولتمردان قاجار تلاش کردند با تأسیس کارخانه‌های صنعتی، از یک سو به نیازهای مردم در این زمینه پاسخ دهند و از سوی دیگر، مراحل صنعتی کردن تدریجی بخش‌های مختلف کشور و نیز وابستگی این قبیل محصولات به دولت‌های اروپایی را پیگیری کنند. در راستای این هدف، برای تأمین شکر مصرفی مردم، دو کارخانه تصفیه شکر در شهرهای ساری و بارفروش پایه‌گذاری شد. این پژوهش با رویکرد توصیفی تحلیلی و روش کتابخانه‌ای برای پاسخ‌گویی به این پرسش که عملکرد کارخانه‌های تولید شکر در دو شهر ساری و بارفروش و نیز سیر تغییرات تجارت این محصول در زمان حکومتگران قاجار چگونه بوده است، این فرضیه را به آزمون می‌گذارد: عملکرد کارخانه‌های مازندران در تولید شکر تصفیه‌شده با موفقیت نسبی همراه بوده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد در بسیاری از مواقع، دولت قاجار به واردات قند و شکر برای تأمین مایحتاج مردم مجبور شد؛ اما در مقاطعی، به‌ویژه دورهٔ صدارت امیرکبیر، با تولید شکر در کارخانه‌های صنعتی و جدید مازندران، واردات این محصول برای نخستین بار کاهش محسوسی را تجربه کرد؛ همچنین این کارخانه‌ها در زمان‌هایی موفق شدند بخشی از نیاز مصرفی مردم را تأمین کنند و حتی ممکن است به صادرات فرآورده‌های خود دست یافته باشند.

واژه‌های کلیدی: کارخانه شکر ساری، کارخانه شکر بارفروش، مازندران، امیرکبیر، دوره قاجار.

^۱ Iran National Science Foundation: INSF (صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوریان کشور) از این مقاله حمایت می‌کند. ش. طرح: ۹۶۰۱۲۰۵۱

* استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران mdehqannejad@yahoo.com

** دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران adelshabani@ymail.com

مقدمه

هدف‌های مشروطه‌خواهان تبدیل شد.

هدف مقاله حاضر واکاوی و بررسی کیفیت و عملکرد کارخانه‌های تصفیه شکر در منطقه مازندران، در عصر قاجار است. این پژوهش تلاش می‌کند با رویکرد توصیفی تحلیلی و با بهره‌گیری از داده‌های اسنادی، روزنامه‌ها و منابع دست اول به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

. در دوره قاجار، قند و شکر به لحاظ سیاسی و

اجتماعی از چه جایگاهی برخوردار بوده است؟
. بازدهی و عملکرد کارخانه‌های تولید شکر در

دو شهر ساری و بارفروش چگونه بوده است؟
. میزان واردات شکر در دوره‌های پیش و پس از
تأسیس کارخانه‌های شکرریزی در مازندران چه
تفاوت‌هایی کرد؟

در زمینه بررسی کیفیت و بازدهی کارخانه‌های
تصفیه شکر مازندران در دوره قاجار، تنها اطلاعات
جسته‌وگریخته‌ای در مقاله‌ها و پژوهش‌های جدید
یافت می‌شود؛ از جمله کاظم بیگی در مقاله خود
«موانع توسعه اقتصادی در ایران عصر قاجار: پژوهشی
در تولید شکر در مازندران» (۱۳۷۷)، عوامل بازدارنده
توسعه صنعت شکر، کاشت و برداشت و نیز تولید آن
را به شیوه سنتی در مازندران بررسی کرده است؛ اما
به جنبه‌های دیگر کارخانه‌های صنعتی و جدید شکر
در این منطقه توجه نکرده است؛ همچنین این مقاله از
صادرات شکر مازندران در عصر قاجار سخنی به میان
نیاورده است.

نورائی در مقاله «کارخانه قند کهریزک و اسناد
نویافته» (۱۳۸۶)، پس از بررسی اهمیت قند در دوره
قاجار، مسائل و روند تاریخی شکل‌گیری کارخانه قند را

در دوره قاجار، به‌ویژه پس از جنگ ایران و
روسیه (۱۲۱۸ تا ۱۲۲۸ ق/ ۱۸۰۳ تا ۱۸۱۳ م)، گسترش
مبادلات تجاری و توسعه روابط همه‌جانبه با غرب،
در ساختار اجتماعی و اقتصادی کشور تغییراتی
بنیادین ایجاد کرد. پس از این زمان بود که برخی از
دولتمردان، تجار، دیوان‌سالاران و شرکت‌ها و
دولت‌های اروپایی شیوه مدیریت سنتی جامعه را به
سمت‌وسوی صنعتی کردن و به روز شدن پیش بردند.
از دوره‌های میانی قرن ۱۳ ق/ ۱۹ م، هم‌زمان با پادشاهی
ناصرالدین شاه و صدارت امیرکبیر، چندین کارخانه
جدید در زمینه‌های اقتصادی و نظامی تأسیس شد.
این کارخانه‌ها در راستای کاهش وابستگی کشور به
واردات و تولید محصولات، منطبق با نیازهای مردم و
دولت، راه‌اندازی شد؛ چون با افزایش جمعیت کشور
و به روز شدن جامعه، نیازهای مردم به خوراک و
پوشاک دچار دگرگونی‌های عمده‌ای شد. قند و شکر
از جمله محصولاتی بود که مصرف آن در بین
خانواده‌های ایرانی افزایش یافت.

برای نخستین بار امیرکبیر، در دو شهر ساری و
بارفروش،^۱ به تأسیس کارخانه تصفیه شکر همت
گمارد. اهمیت این محصول در سال‌های منتهی به
انقلاب مشروطه نیز دو چندان شد؛ تا آنجا که
گران‌شدن شکر به اعتراض‌های مدنی در جامعه ایران
منجر شد. پس از پیروزی انقلاب مشروطه (۱۲۸۵ ش/
۱۹۰۶ م)، رهایی کشور از واردات محصولات
خوراکی نظیر قند و شکر و در ادامه راه، توسعه
صنعت شکر در داخل، به منظور پیشبرد صنایع غذایی
و کمک به تقویت تولیدات داخلی، به یکی از

ایرانیان رواج فراوانی یافت. از روستایی گرفته تا شهری، همگی به محصولات قندی گرایش پیدا کردند. بازارهای هر شهری «انباشته از میوه و شیرینی جات و چیزهایی از این قبیل بود» (گلداسمید، ۱۳۹۵: ۸۷).

هم زمان با افزایش مصرف قند و شکر در میان مردم، اهمیت آن در بین شاهان و درباریان دوره قاجار نیز دوچندان شد. آن چنان که در مقاطعی، شاه به درباریان دستور می‌داد دهان یک نفر را با آب‌نبات شکر پر کنند (فلور، ۱۳۹۳: ۳۷۳). اینکه چگونه و چه وقت و به چه کسی، چه نوع ماده شکر عرضه شود، اهمیت سیاسی و دیپلماتیک داشت؛ برای مثال «یک بطری که حاوی آب نبات بود، زیر پای اسبان نمایندگان سیاسی خرد می‌شد. این حالت به هنگام مراسمی بود که در ایران جز برای شخصیت‌های سلطنتی، در موارد دیگر اجرا نمی‌گشت» (موریه، ۱۳۸۶: ۴۲۵).

بنا به گفته لیدی شیل (Lady Sheil)، دولت روسیه تا بدانجا پیش رفت که در دوره ناصرالدین شاه تمام تشریفات، شیرینی جات، شکر و ملاقات‌های صدراعظم را تعریف و مشخص کرد (شیل، ۱۳۶۸: ۱۳۴). به علت آنکه اهدانکردن شیرینی جات در حکم پیشکش به میهمانان عالی‌قدر، به‌ویژه نمایندگان کشورهای خارجی، نوعی هتک حرمت محسوب می‌شد، حاکم زنجان پس از ملاقات با نماینده پروس، به‌منظور قدردانی از او، دو عدد کله‌قند و یک بسته چای و پنج بشقاب شیرینی‌های مخصوص ایرانی فرستاد (بروگش، ۱۳۶۷: ۱۵۶/۱).

در اصفهان نیز هنگامی که هیئت گلداسمید (Goldsmid) به ملاقات حاکم وقت رفت، میز پذیرایی آنها از ظروف متعدد شیرینی جات پر شده

از زمان گرفتن امتیاز تا ورشکستگی آن واکاوی کرده است. او در ادامه، ترجمه مجموعه اسناد مربوط به پژوهش‌های مهندسان و کارشناسان بلژیکی را در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد. مؤلف در اثر خود، به کارخانه‌های تصفیه شکر مازندران اشاره‌ای نکرده است. زاهد و موسوی در پژوهش خود، «نگاهی گذرا به گمرکات و قاچاق کالا در نیمه دوم قرن نوزدهم و تأثیر آن بر توسعه ملی در ایران» (۱۳۹۵)، تلاش می‌کنند تأثیر واردات و قاچاق کالاهایی همچون قند، شکر و منسوجات را بر ثبات اقتصادی دوره قاجار نمایان کنند؛ ولی این دو نویسنده به تولید شکر تصفیه‌شده داخلی توجه نکرده‌اند. درنهایت، زندیه و ثقفی در مقاله‌ای با نام «نهضت کارخانه‌سازی و پیامدهای آن در دوره قاجار» (۱۳۹۵)، تحول سیستم آموزش و ارتباط آن با رشد کارخانه‌های جدید و مدرن را بررسی کرده و به صنعت قند و شکرسازی دوره قاجار نیز اشاره‌ای مختصر کرده‌اند.

پژوهش‌های ذکرشده به عملکرد کارخانه‌های شکرریزی مازندران و میزان تولید و توسعه صنعت شکر در دوره قاجار، نگاه گذرایی کرده‌اند. در نتیجه، این پژوهش تلاش می‌کند از منظری متفاوت، این موضوع مهم را تحلیل کند.

اهمیت قند و شکر از منظر سیاسی و اجتماعی

افزایش تولید چغندر قند در اروپا و نیز تأسیس کارخانجات شکرریزی در روسیه، هم‌زمان با تغییرات داخلی ایران، به پررنگ ترشدن نقش قند و شکر در زندگی سیاسی و اجتماعی مردم منجر شد. به‌واقع، از نیمه دوم قرن ۱۳ق / ۱۹م، مصرف قند و شکر در بین

خود نداشت، مهمان مطمئن بود که بهترین هدیه ممکن را در عوض آن خواهد گرفت؛ برای مثال کدخدای روستایی به استک (Stack)، سیاح انگلیسی، به جای شکر، عسل تعارف کرده بود. از این رو، داشتن هر نوع مقام یا وظیفه سیاسی اجتماعی در آن واحد برای فرد، نوعی نشست شکرخوران نیز محسوب می شد (فلور، ۱۳۹۳: ۳۷۴)؛ به این صورت که در این مجالس، طبق های شیرینی در برابر ثروتمندانی قرار می گرفت که در زیر چادر حاکم می نشستند. آنهایی که نخست پذیرایی می شدند، جیب‌ها و دستمال‌های خود را با حرص و ولع، پر از شیرینی می کردند و برای آنهایی که ادب و نزاکت بیشتری داشتند، چیزی باقی نمی گذاشتند (فلور، ۱۳۹۳: ۳۷۴).

میزبانان در بیشتر مواقع، قند و شیرینی را بر روی مهمانان خود می گذاشتند؛ حتی تا آنجا که آن را به دهان مهمان فرو ببرند. به طور معمول، از مهمانان انتظار می رفت آنچه از شیرینی، باقی مانده است، در دستمالی گره بزنند و با خود ببرند. از طرفی، «بانوان ایرانی گاهی اوقات، باقی مانده غذاهای موجود در ظروف اروپایی را به دور از تعارف و ادب به خانه می برند تا بدین صورت قدردانی و سپاس خود را ابراز نمایند» (مالکوم، ۱۳۹۴: ۳۸).

این مسائل به گونه‌ای پیش رفت که به افزایش مصرف قند و شکر در میان ایرانیان عصر قاجار منجر شد؛ حتی برخی از رویدادهای سیاسی و اجتماعی این دوره، به نحوی به شکر مرتبط شدند. مهم ترین نمونه آن به روزهای منتهی به انقلاب مشروطه (۱۲۸۵ش/۱۹۰۶م) باز می گردد. دوره‌ای که گران شدن قند و شکر به علت تعطیلی تصفیه‌خانه‌های شکر در

بود (فلور، ۱۳۹۳: ۳۷۳). مشابه چنین رفتار محترمانه‌ای در برخورد مقام‌های رسمی ایرانی نیز عمومیت داشت و اجرا می شد (اعتصام‌الملک، بی تا: ۱۲۱ و ۱۶۶). به واقع، این قبیل اقدامات ناخواسته، به افزایش جایگاه قند و شکر در میان درباریان و دولتمردان منجر شد.

آداب و تشریفات روزمره فقط به افراد بانفوذ و تحصیل کرده محدود نبود و حتی رؤسای محلی و روستاها را نیز شامل می شد؛ برای نمونه در کردستان، دادن شکر سفید کریستالی به مهمانان که به علت کمیاب بودنش از نظر ساکنان ارزش دارویی یافته بود (فلور، ۱۳۹۳: ۳۷۴)، نشانه‌ای از عزت و احترام بود. در این زمان، بسیاری از مردم برای شیرینی جات مصارف دارویی قائل می شدند و به طور کلی، این محصولات را قوت‌بخش می دانستند (مالکوم، ۱۳۹۴: ۳۹).

جدا از این نمونه‌ها، در کل هرچه داخل فنجان مقدار شکر بیشتری ریخته می شد، نشانه احترام بیشتر برای مهمان بود (لوفتس، ۱۳۸۵: ۵۴)؛ البته تهیه کردن شیرینی جات مسئله مهم نبود و نحوه پذیرایی از مهمان نیز اهمیت داشت. ویلسون (Wilson)، فرستاده آمریکایی دوره ناصرالدین شاه، به هنگام دیدارش با مالک فقیر خانه‌ای بر این مطلب صحه گذاشته است:

«با پرکردن لیوان‌های چای مان از شکر احترام ویژه‌ای به ما گذاشت؛ اگرچه خودش چای اش را با یک حبه قند کوچک، آرام آرام می نوشید، در حالی که حبه قند را بین دندان‌هایش نگه داشته بود تا برای شیرین کردن چای‌های بعدی هم از آن استفاده کند» (Wilson, 1895: 252).

با وجود این، چنانچه میزبان قند و شکری در خانه

از مهم‌ترین اولویت‌های کشور می‌داند و بیان می‌کند: «چرا باید رعیت ایران تا این جزئیات لوازم زندگی محتاج خارجه باشد؟... آیا خاک مملکت ایران استعداد رویاندن چغندر یا نیشکر را برای ساختن قند ندارد؟... اینها که تاجر نام دارند تاجر نیستند مزدوران فرنگانند و بلکه دشمنان وطن خودشان هستند؛ زیرا هر سال پول کشور را بار کرده و به ممالک خارجه می‌برند و در مقابل اجناس ناپایدار آنها را به وطن نقل می‌دهند» (مراغه‌ای، بی‌تا: ۱۰۲).

لزوم توجه به نیازهای مردم در زمینه کالاهای ضروری و نیز کاهش واردات این قبیل محصولات، امیرکبیر را بر آن داشت تا در سال ۱۲۶۷ق/ ۱۸۵۰م، جمعی از هنرمندان و صنعتگران را به شهرهای مسکو و سن‌پترزبورگ روانه کند. این گروه با هدف ترویج صنایع جدید در ایران و برای آموختن صنایع جدیدی از قبیل شکرریزی، بلورسازی، نجاری و آهنگری وارد این دو شهر شدند. سرپرستی آنها را میرزامحمد تاجر تبریزی برعهده داشت (عیسوی، ۱۳۸۸: ۴۵۴).

صدراعظم ناصرالدین شاه معتقد بود باید با احداث کارخانجات در خود ایران، صنایع جدید اروپا را رواج داد و کالاهای مادی جدیدی که در اصل، از تمدن تازه اروپا نشئت گرفته است، می‌بایست در داخل کشور تولید شود. به این ترتیب، تشویق صنایع ملی کوچک یکی از برنامه‌های مهم اقتصادی امیرکبیر شد (ابوت، ۱۳۹۶: ۴۵).

با گذشت یک سال از اعزام هیئت صنعتگران به روسیه، مقدمات تأسیس کارخانجات صنعتی در بخش‌های مختلف فراهم شد. به‌منظور تولید شکر مرغوب و تصفیه‌شده، در آغاز سلطنت ناصرالدین شاه

روسیه (بارل، ۱۳۹۶: ۸۰۹/۲)، باعث شد علاءالدوله، حاکم تهران، بازرگانان را تنبیه کند. اهانت به تجار قند و شکر، موجب تحصن علما و روحانیان در حرم حضرت عبدالعظیم حسنی، مهاجرت صغری، شد. نمونه ذکرشده بر اهمیت محصولات قندی تأکید می‌کند و جایگاه بازرگانان قند را به لحاظ سیاسی و اجتماعی، در این دوره نمایان می‌کند.

تأسیس کارخانه‌های شکرریزی در شهرهای ساری و بارفروش

باتوجه به افزایش مصرف شکر در بین خانواده‌های ایرانی، دولتمردان قاجار به‌منظور گسترش صنعت شکر در کشور و نیز کاهش واردات آن، به تأسیس کارخانه‌های صنعتی همت گماردند. تا پیش از صدارت امیرکبیر، ایرانی‌ها با روش سنتی شکر تولید می‌کردند؛ اما بخش عمده این شکر، تصفیه‌نشده بود (سیف، ۱۳۹۴: ۲۶۰) و با بخش اعظمی از نیازهای مردم هم‌پوشانی نداشت.

تولید شکر با روش‌های سنتی که قدمت آن در ایران به قرن چهارم قمری باز می‌گردد (ابن‌اسفندیار، ۱۳۲۰: ۷۷)، میزان ناخالصی شکر را کاهش نمی‌داد؛ به نحوی که شکر ترکیبات گوناگونی داشت که در برخی از مواقع، حل شدن آن را در چای و آب و مواد غذایی مشکل می‌کرد. بنابراین شکر تولیدشده از چغندر قند، پیش از مصرف می‌بایست با روش‌های جدید به رنگ سفید درآید و از مواد و ترکیبات اضافی خالی باشد. زین‌العابدین مراغه‌ای در سیاحتنامه ابراهیم بیگ، ساخت کارخانجات صنعتی در زمینه قند و شکر و تصفیه‌سازی آن را به روش جدید

۱۸۵۱م، قند سفیدی که محصول شکرهای سرخ بود، در این کارخانه به دست آمد و به قیمت ۵ قران در هر من^۳ به فروش گذاشته شد (آدمیت، ۱۳۶۲: ۳۹۲). این نخستین تجربه شکر تصفیه شده در ایران دوره قاجار بود. بلافاصله پس از شروع فعالیت این کارخانه و تجربه مطلوب در تولید شکر، امیرکبیر فرمان تأسیس دومین کارخانه شکرسازی را در همان منطقه مازندران صادر کرد.

کارخانه شکرریزی بارفروش، دومین کارخانه در تولید شکر تصفیه شده بود که در باغ‌شاه پایه‌گذاری شد. این مکان ساختمانی طویل و آجری در مجاورت رودخانه‌ای بود که برای جوشاندن و خنک کردن شیر، اتاق‌های متعددی داشت (میرزاابراهیم، ۲۵۳۵: ۷۸). مدیریت کارخانه برعهده محمدخان قراگوزلو^۴ بود و معاون او تاجری از بارفروش، به نام حاجی یعقوب بود (مکنزی، ۱۳۵۹: ۹۴). تمامی ماشین آلات این کارخانه، ساخت روسیه بودند و حاجی میرزا محمدخان هشت تا ده سال پیش آنها را در روسیه خریداری کرده بود (استادوخ، ۶، پ ۳۸: ص ۲). روزنامه وقایع/تفاهیه درباره راه اندازی کارخانه بارفروش این‌گونه گزارش داده است:

«در باب انتظام کارخانه شکرریزی از جانب نواب کامیاب والانتبار لطف الله میرزا حکمران مازندران و مقرب الخاقان محمدحسن خان وزیر کمال مراقبت و اهتمام به عمل می‌آید و حاجی یعقوب مباشر کارخانه مزبور را آنچه مایحتاج و لوازم کارخانه که اتفاق می‌افتد به محض اظهار، تدارک و انجام داده به هیچ وجه او را معطل نمی‌گذارد و کارخانه مزبور خوب دایر شده و عمل‌جات آنجا همیشه در کارند»

ظرفیت مطلوب مزارع نیشکر مازندران (آدمیت، ۱۳۵۶: ۲۶۰)، برای دولتمردان قاجار به امری بدیهی تبدیل شده بود. این مطلب را می‌توان در نامه امیرکبیر به جان داوود^۲ در سال ۱۲۶۷ق/۱۸۵۰م مشاهده کرد. در این نامه، بر لزوم توجه به مزارع نیشکر مازندران و دیگر نقاط کشور مانند خوزستان، با هدف بهبود صنایع قندسازی، تأکید شده بود. امیرکبیر با مقایسه شکر هندوستان و ایران، خواهان احداث کارخانه‌های صنعتی شکرریزی شده بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۲۲۶). بنابراین، امیرکبیر با استفاده از تجربه‌ها و سابقه‌ای که از کشت نیشکر در مازندران به دست آورده بود، مقدمات تهیه شکر سفید و تصفیه شده را در این منطقه فراهم کرد.

حاجی میرزا محمد تاجر تبریزی بلافاصله پس از بازگشت از روسیه و به دستور امیرکبیر، نخستین کارخانه تولید شکر سفید را در شهر ساری پایه‌گذاری کرد (سپهر، ۱۳۷۷: ۱۵۱۳/۳ و ۱۵۱۴). محل کارخانه در «میدان ارگ واقع و بسیار خوب و بزرگ است» (روزنامه وقایع اتفاقیه، ۴۹ (۱۲۶۸ق): ص ۴). هدف اصلی بنیان‌گذاران کارخانه آن بود که «دستگاه شکرریزی آنجا طوری بشود که تا عرض مدت دو سال به قدر کفایت همگی ممالک محروسه دولت علیه شکر مازندران به عمل بیاید» (روزنامه وقایع اتفاقیه، ۱۷۸ (۱۲۶۹ق): ص ۲).

پس از گذشت چند ماه از آغاز برانامه، «شکر مازندران صاف کرده نمونه آن را به حضور جناب جلالت مآب صدراعظم آوردند بهتر از شکر دور ریز بسیار خوب هندی بود» (روزنامه وقایع اتفاقیه، ۱۷۸ (۱۲۶۹ق): ص ۲). سرانجام در شعبان ۱۲۶۸ق/

به وجود آوردن کارخانه‌های متعدد شکرسازی نتیجه نداد و از ساخت کارخانه در شهرهای دیگر سندی موجود نیست. حتی برخی از منابع بر این باورند که پس از دورهٔ صدارت امیرکبیر، فعالیت‌های دو کارخانهٔ مازندران نیز متوقف ماند؛ چون دولت تولیدکنندگان را به تحویل رایگان شکر تصفیه‌نشده مجبور می‌کرد (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۹۱).

گزارش‌های مختلف حاکمان و پیشکاران حکومت استرآباد و مازندران، به منظور تهیهٔ نیشکر لازم برای کارخانه‌های تصفیه شکر، مطالبی است که خلاف این گفته‌ها را نشان می‌دهد. براساس این گزارش‌ها، کارخانه‌های شکرریزی مازندران در سال‌های پس از دورهٔ صدارت امیرکبیر، به تولید خود ادامه دادند. این کارخانه‌ها در فاصله سال‌های ۱۲۸۵ تا ۱۳۰۱ق/ ۱۸۶۹ تا ۱۸۸۴م، فعالیت‌های خود را به تهران مخایره می‌کردند (ساکما، ۲۹۵/۷۴۵۹). علاوه بر این، ممکن است صادرات شکر مازندران به شهرهای مختلف و نیز به خارج از کشور، در سال‌های پس از دورهٔ زمامداری ناصرالدین‌شاه صورت گرفته باشد (هولمز، ۱۳۹۰: ۴۶).

برخی از شواهد نشان می‌دهند در دورهٔ صدارت میرزااحسین خان سپهسالار، فعالیت کارخانه‌های تصفیه شکر به صورت پراکنده ادامه داشت. در این زمان، تجار همسو با تشویق صنعت داخلی، علاوه بر تأمین بخشی از شکری که مردم لازم داشتند، به صادرات آن نیز اقدام می‌کردند (آدمیت، ۱۳۵۱: ۳۱۷). حتی در خلال جنگ جهانی اول و هم‌زمان با پادشاهی احمدشاه، حدود سیصد نفر در مزارع نیشکر به کار گرفته شدند (عیسوی، ۱۳۸۸: ۴۰۳). این افراد به تولید شکر تصفیه‌شده در مازندران مشغول بودند.

(روزنامه وقایع اتفاقیه، ۳۴۸ (۱۲۷۳ق): ص ۳).

گفته شده است در این کارخانه، شکر را براساس روش‌های اروپایی درست کردند و پس از مدتی نیز، قند خرد و دانه‌دانه تولید کردند که به ازای هر من، ۱۱ قران به فروش می‌رسید (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸: ۱۱۸۴/۲). به نظر می‌رسد کیفیت محصولات این کارخانه مطلوب بود؛ چنانکه روزنامه دولت علیه ایران در این باره می‌نویسد: «قند و نبات و شکر که حاجی یعقوب علی از کارخانه شکرریزی مازندران که از شکر همان ولایت به عمل می‌آورد هیچ تفاوت با قند روسی ندارد» (روزنامه دولت علیه ایران، ۵۰۶ (۱۲۷۸ق): ص ۳). به این ترتیب، کارخانه‌های صنعتی و جدید در مازندران برای نخستین بار به تولید شکر تصفیه‌شده دست پیدا کردند. در ادامهٔ راه، فعالیت این دو کارخانه مقدمه‌ای بر توسعهٔ دانش قند و شکرسازی بود.

دولتمردان و بازرگانان این دوره، پس از نخستین تجربهٔ خود در ساخت کارخانه‌های صنعتی در زمینهٔ قند و شکرسازی، تلاش کردند در مناطق دیگری از ایران، نظیر خوزستان و شوشتر، کارخانجات صنعتی راه‌اندازی کنند. بلا (Bela) گزارش می‌دهد نیشکر در مازندران و همچنین در خوزستان کشت می‌شد و آنجا در تصفیه‌خانه‌های محلی، شکر فرآوری می‌شد (به نقل از آدمیت، ۱۳۶۲: ۳۹۱). روزنامهٔ وقایع اتفاقیه نیز در یکی از گزارش‌های خود، به تلاش دولتمردان و بازرگانان قاجار برای کاشت نیشکر و ساخت کارخانه‌های دیگر در نقاط مختلف کشور اشاره کرده است (روزنامه وقایع اتفاقیه، ۴۹ (۱۲۶۸ق): ص ۴).

با وجود این، اقدامات دولتمردان قاجار در راستای

واردات کالاهای قندی و به‌واقع، تأثیر کارخانه‌های صنعتی مازندران بر روند واردات شکر در دوره قاجار است. تا پیش از تأسیس کارخانه‌های شکرریزی ساری و بارفروش، بخش مهمی از واردات اروپا به ایران شامل قند و شکر می‌شد؛ به عبارتی، ۹۵ تا ۹۷ درصد نیاز مردم در زمینه کالاهای قندی نظیر کله قند، از سه کشور روسیه و فرانسه و آلمان (گزارش ایران به سال ۱۳۰۵ق/۱۸۸۷م از یک سیاح روس، ۱۳۶۳: ۶) تأمین می‌شد. شکر خام نیز از جاوه و جزیره موریس هند، به ایران وارد می‌شد (کرزن، ۱۳۸۰: ۵۲/۲).

در سال ۱۳۰۳ق/۱۸۸۶م صادرات اروپا به آذربایجان، نزدیک به ۶/۴ میلیون روبل تخمین زده شد که ۱ میلیون روبل آن تنها به واردات شکر از فرانسه اختصاص داشت (انتنر، ۱۳۶۹: ۵۴). واردات شکر از کشور روسیه و هند نیز، مقادیر فراوانی را شامل می‌شد. در سال ۱۳۰۱ق/۱۸۸۴م، شکر و کالاهای قندی ۱۵ درصد صادرات روسیه به ایران را دربرمی‌گرفت. این رقم در سال ۱۳۰۶ق/۱۸۸۶م، به ۶۱ درصد و تا سال ۱۳۳۱ق/۱۹۱۳م، یعنی یک سال پیش از آغاز جنگ جهانی اول، به ۶۵ درصد رسید (انتنر، ۱۳۶۹: ۵۴ و ۱۱۲).

همچنین ارزش شکر وارداتی از کشور روسیه به خراسان، در سال ۱۳۰۹ق/۱۸۸۹م تا آغاز انقلاب مشروطه در سال ۱۳۲۴ق/۱۹۰۶م، بالغ بر ۵۵۱/۵۰۰ هزار لیتر استرلینگ بوده است (سیف، ۱۳۹۴: ۲۶۵). ملاحظه می‌شود در دوره قاجار، بخش اعظمی از بودجه دولت، صرف واردات محصولات قندی نظیر قند و شکر می‌شده است. علاوه بر نمونه‌های ذکر شده، با اندک تأملی در منابع این دوره، به میزان

بنابراین این ادعا درست نیست که تولید شکر تصفیه شده، فقط به زمان کوتاه صادرات امیرکبیر ختم می‌شود؛ اما باید در نظر گرفت فعالیت و کارکرد این کارخانه‌ها به علت‌های مختلف از جمله کمبود بودجه، نداشتن امکانات لازم و تجهیزات پیشرفته آن روز و نیز حمایت نکردن مادی و معنوی دولت، در سال‌های پایانی حکومت قاجار روند ثابتی نداشته است.

تأثیر کارخانه‌های شکرریزی بر واردات شکر

در ایران دوره قاجار، تولید شکر به دو دوره تقسیم می‌شود: نیمه نخست قرن ۱۳ق/۱۹م که بخش عمده تولید شکر، تصفیه نشده بود و نیمه دوم این قرن که مقدار کل تولید شکر ایران بسیار کمتر از دوره پیشین بود؛ ولی بخش عمده آن شکر تصفیه شده بود (سیف، ۱۳۹۴: ۲۶۰). این مسئله نشان می‌دهد با تلاش‌های دولتمردان قاجار، شکر تصفیه شده در داخل کشور روند افزایشی داشته است؛ اما این افزایش تولید در داخل، بدان معنی نیست که قند و شکر از اروپا وارد نمی‌شد (دالمانی، ۱۳۳۵: ۱۰۶/۱). حتی زمانی که بازدهی کارخانه‌های مازندران در سطح مطلوب خود قرار داشت، به علت اهمیت قند و شکر و مصرف فراوان آن در بین مردم، واردات این قبیل محصولات در دستور کار دولت ایران بود. البته شاید علت دیگر فزونی واردات شکر، به افزایش هزینه‌های حمل و نقل داخلی مربوط بوده باشد. در برخی از مواقع، بازرگانان به علت افزایش هزینه‌های حمل و نقل در داخل کشور، واردات کالاهای ضروری را به تولید داخلی و انتقال به شهرهای دیگر ترجیح می‌دادند. آنچه حائز اهمیت است، بررسی و تحلیل

بیشتری از واردات شکر در عصر قاجار پی می‌بریم. جدول زیر در راستای نشان‌دادن رقم‌های درخور توجه واردات شکر و کالاهای قندی به ایران ارائه شده است. این جدول، نشان دهنده اهمیت واردات

شکر از سال ۱۲۸۰ق/۱۸۶۴م، هم‌زمان با دوره پادشاهی ناصرالدین شاه، تا پایان سال ۱۳۳۱ق/۱۹۱۳م است.

شکل ۱. جدول شماره ۱: میزان واردات شکر در دوره قاجار

سال	مقدار	از کشور	منبع
۱۲۸۰ق/۱۸۶۴م	۱۰۰/۰۰۰ لیبره استرلینگ	فرانسه	ابوت، ۱۳۹۶: ۳۰۷
۱۲۸۷ق/۱۸۷۰م	۱۱/۱ هزار روبل	روسیه	انتتر، ۱۳۶۹: ۱۴۷
۱۸۹۳ و ۱۸۹۴/۱۳۰۹ و ۱۳۱۰ق	۱۵/۳۶۹ لیبره استرلینگ	روسیه	<i>No.1429 Annual Series Diplomatic and Consular Reports. Persia. REPORT FOR THE YEAR 1893-4 ON THE TRADE OF KHORASAN. page 8.</i>
۱۹۰۰ و ۱۹۰۱م/۱۳۱۷ و ۱۳۱۸ق	۱۰۷/۰۳۲ لیبره استرلینگ	روسیه	<i>No.2921 Annual Series Diplomatic and Consular Reports. Persia. REPORT ON THE TRADE OF KHORASSAN FOR THE YEAR 1901-2. page 19.</i>
۱۳۱۷ق/۱۹۰۱م	۶۰۰ بسته	روسیه	بارل، ۱۳۹۶: ۳۳/۲
۱۳۱۹ق/۱۹۰۲م	۱۱۶۰ کیسه	روسیه	بارل، ۱۳۹۶: ۱۰۷/۲
۱۳۲۱ق/۱۹۰۴م	۳۸۲۵ بسته	روسیه	بارل، ۱۳۹۶: ۳۵۵/۲
۱۹۰۷ و ۱۹۰۸م/۱۳۲۵ و ۱۳۲۶ق	۲۵۷ لیبره استرلینگ	هند	<i>No.4162 Annual Series Diplomatic and Consular Reports. Persia. REPORT FOR THE YEAR 1907-8 ON THE TRADE OF KHORASAN page 897.</i>
۱۳۲۷ق/۱۹۰۹م	۱۹۳۰۷ هزار روبل	روسیه	انتتر، ۱۳۶۹: ۱۵۶
۱۳۲۸ق/۱۹۱۰م	۲۱۷۰۷ هزار روبل	روسیه	انتتر، ۱۳۶۹: ۱۵۶
۱۳۲۹ق/۱۹۱۱م	۲۲۹۹۷ هزار روبل	روسیه	انتتر، ۱۳۶۹: ۱۵۶
۱۳۳۰ق/۱۹۱۲م	۲۴۹۵۷ هزار روبل	روسیه	انتتر، ۱۳۶۹: ۱۵۶
۱۳۳۱ق/۱۹۱۳م	۳۰۶۹۴ هزار روبل	روسیه	انتتر، ۱۳۶۹: ۱۵۶

تأمین شد. در ابتدای راه، میزان محصول کارخانه ساری ماهی ۱۰ خروار شکر تصفیه شده بود که به تهران منتقل می شد (آدمیت، ۱۳۶۲: ۳۹۲).

نکته‌ای که در اینجا اهمیت دارد، آن است که پس از این دوران، کارخانه‌های صنعتی بخشی از شکر را تأمین می کردند که مردم مازندران، گیلان، استرآباد و حتی تهران لازم داشتند؛ علاوه بر این، ممکن است برای نخستین بار به صادرات این محصول دست یافته باشند. به نظر می رسد دولتمردان و بازرگانان قاجار در راستای به رخ کشیدن اقدامات نوگرایانه و اصلاح طلبانه خودشان، در بخش صنعت و اقتصاد، صادرات شکر را به خارج از کشور در دستور کار قرار داده بودند. تامسون (Thomson) که برای مطالعه به ولایت‌های نزدیک دریای خزر رفته بود، در گزارش رسمی خود، به مسئله صادرات شکر مازندران اشاره می کند و بیان می کند: «حالا در مازندران مقدار فراوانی نیشکر می کارند و سال گذشته مقدار زیادی از آن را به روسیه صادر نمودند» (به نقل از آدمیت، ۱۳۶۲: ۳۹۹).

این گفته تامسون به کشت نیشکر و صادرات آن به خارج از کشور مربوط است و با شکر تصفیه شده تفاوت دارد؛ اما در برخی منابع، گزارش‌هایی از صادرات شکر آمده است که ممکن است، دولتمردان و تجار قاجار به این امر مهم رسیده باشند. در جدول زیر، نمونه‌ای از ارقام مربوط به صادرات شکر و کالاهای قندی در نیمه دوم قرن ۱۳/ق ۱۹م مشاهده می شود (انتنر، ۱۳۶۹: ۱۴۶).

شکل ۲. جدول شماره ۲: میزان صادرات شکر در دوره قاجار.

سال	مقدار	به کشور
۱۲۵۹/ق ۱۸۴۴م	۹/۱۷ هزار روبل	روسیه
۱۳۰۷/ق ۱۸۹۱م	۲۱۶۵ پود ^۶	روسیه
۱۳۰۸/ق ۱۸۹۲م	۹۴۸ پود	روسیه

همان گونه که ملاحظه می شود، با گذشت زمان، میزان واردات شکر افزایش یافته است. این مسئله نشان می دهد به علت رشد جمعیت کشور، دولت قاجار برای تأمین قند و شکر ضروری، در مقایسه با دوره‌های پیشین، به واردات بیشتری روی آورده است. دقیق به همین علت بود که دولت در نیمه دوم قرن ۱۳/ق ۱۹م، برای تأسیس کارخانه‌های تولید قند و شکر تلاش کرد.

در کنار واردات شکر و محصولات قندی از اروپا، عملکرد دو کارخانه تصفیه شکر ساری و بارفروش در دوره‌های مختلف اهمیت می یابد. بازدهی این دو کارخانه در مقاطعی، به صورت پراکنده و نسبی، پیشرفت صنعت شکرسازی را در ایران نشان می دهد. تأثیر کارخانجات صنعتی بر واردات شکر از آن نظر نمایان می شود که پس از تولید شکر در مازندران، واردات ایران در این زمینه، در مقایسه با دوره‌های پیشین، کاهش محسوسی را تجربه کرده است. مقدار فراوانی از شکر تصفیه شده در خود استان مازندران به مصرف می رسید؛ اما بخشی از شکر مازندران، به گیلان نیز صادر می شد؛ برای مثال در سال ۱۲۷۴/ق ۱۸۵۹م، گیلان از راه رودسر سالانه ۱۰۰۰ خروار شکر از مازندران وارد می کرد (هولمز، ۱۳۹۰: ۴۶).

پس از مدتی، علاوه بر گیلان، صادرات بیشتری به انزلی و استرآباد صورت گرفت. بازدهی کارخانه‌های ساری و بارفروش در ماه‌های ابتدایی کار خود نیز مطلوب بود؛ تا آنجا که بخشی از شکر مصرفی ایران که پیشتر از هند و روسیه برآورده می شد، تاحدودی

روسیه به ایران و سپس صادرات آن از ایران به هند مربوط باشد؛ اما نقطه مقابل آن نیز جای تأمل دارد؛ وجود این احتمال که تولید شکر در مازندران به مرحله فرآستانی و صدور به خارج از کشور رسیده باشد. بنا به اهمیت این موضوع، ارقام صادرات شکر در حدود سال‌های ۱۹۰۰ تا ۱۹۰۸م/۱۳۱۷ تا ۱۳۲۶ق در جدول زیر آمده است.

علاوه بر این، گفته می‌شود صادرات شکر از منطقه خراسان و سیستان به خارج از کشور، در این دوره اتفاق افتاده است. برخی از اسناد کنسولی و گزارش‌های اقتصادی دوره قاجار نشان می‌دهد شکر در کنار دیگر محصولات نظیر فرش، ابریشم، پنبه، خشکبار و منسوجات، از جمله اقلام صادراتی ایران بوده است. البته شاید این رقم‌ها به واردات شکر از

شکل ۳. جدول شماره ۳: رقم صادرات شکر از خراسان و سیستان.

سال	رقم به تومان	رقم به استرلینگ	کشور	منبع
۱۹۰۰ و ۱۹۰۱م/۱۳۱۷ و ۱۳۱۸ق	۱/۴۶۴	۲۹۳	روسیه	No.2921 Annual Series Diplomatic and Consular Reports. Persia. REPORT ON THE TRADE OF KHORASSAN FOR THE YEAR 1901-2. page 21.
۱۹۰۰ و ۱۹۰۱م/۱۳۱۷ و ۱۳۱۸ق	۱۸/۷۳۳	۳/۷۴۷	افغانستان	No.2921 Annual Series Diplomatic and Consular Reports. Persia. REPORT ON THE TRADE OF KHORASSAN FOR THE YEAR 1901-2. page 24.
۱۹۰۱ و ۱۹۰۲م/۱۳۱۸ و ۱۳۱۹ق	۱۳/۴۱۶	۲/۶۸۳	روسیه	No.2921 Annual Series Diplomatic and Consular Reports. Persia. REPORT ON THE TRADE OF KHORASSAN FOR THE YEAR 1901-2. page 14.
۱۹۰۱ و ۱۹۰۲م/۱۳۱۸ و ۱۳۱۹ق	۱/۲۶۲	۲۵۲	افغانستان	No.2921 Annual Series Diplomatic and Consular Reports. Persia. REPORT ON THE TRADE OF KHORASSAN FOR THE YEAR 1901-2. page 16.
۱۹۰۵ و ۱۹۰۶م/۱۳۲۳ و ۱۳۲۴ق	۳۶/۲۷۰	۶۵۰	روسیه	No.4162 Annual Series Diplomatic and Consular Reports. Persia. REPORT FOR THE YEAR 1907-8 ON THE TRADE OF KHORASAN. page 896.
۱۹۰۶ و ۱۹۰۷م/۱۳۲۴ و ۱۳۲۵ق	۲۶/۷۶۷	۵۱۵	روسیه	No.4162 Annual Series Diplomatic and Consular Reports. Persia. REPORT FOR THE YEAR 1907-8 ON THE TRADE OF KHORASAN page 896.

No.4162 Annual Series Diplomatic and Consular Reports. Persia. REPORT FOR THE YEAR 1907-8 ON THE TRADE OF KHORASAN. page 896.	روسیه	۳۷۳	۲۱/۶۷۱	۱۹۰۷ و ۱۹۰۸ م/ ۱۳۲۵ و ۱۳۲۶ ق
No.4162 Annual Series Diplomatic and Consular Reports. Persia. REPORT FOR THE YEAR 1907-8 ON THE TRADE OF KHORASAN. page 899.	افغانستان	۱/۸۵۷	۹۱/۰۵۲	۱۹۰۵ و ۱۹۰۶ م/ ۱۳۲۳ و ۱۳۲۴ ق
No.4162 Annual Series Diplomatic and Consular Reports. Persia. REPORT FOR THE YEAR 1907-8 ON THE TRADE OF KHORASAN. page 899.	افغانستان	۱۰/۶۲۵	۶۶۴/۲۹۳	۱۹۰۶ و ۱۹۰۷ م/ ۱۳۲۴ و ۱۳۲۵ ق
No.4162 Annual Series Diplomatic and Consular Reports. Persia. REPORT FOR THE YEAR 1907-8 ON THE TRADE OF KHORASAN. page 899.	افغانستان	۵/۶۳۳	۳۹۷/۹۴۹	۱۹۰۷ و ۱۹۰۸ م/ ۱۳۲۵ و ۱۳۲۶ ق

نتیجه

در دوران قاجار، جامعه ایران با انقلاب صنعتی اروپا و پیشرفت روزافزون جوامع آنها روبه‌رو شد. به همین علت بود که هدف دولتمردان و دیوان‌سالاران و تجار این دوره، بر رسیدن به صنایع قدرتمند روزگار خود متمرکز شد. صنعت قند و شکر سازی از مهم‌ترین صنایع پیشرفته در این دوره بود. اهمیت شکر در زندگی اجتماعی و سیاسی مردم این دوره حائز اهمیت است. پذیرایی مهمانان و شخصیت‌های سیاسی با استفاده از شیرینیجات و آب‌نبات، استفاده از کالاهای قندی در پیشکش‌های شاهان و دولتمردان و حتی روستاییان و عامه مردم برای شخصیت‌های دیپلماتیک و نیز کاربرد محصولات قندی در مصارف دارویی، از جمله نقش‌های مهم قند و شکر در جامعه ایران عصر قاجار بود. باتوجه به اهمیت این محصول در زندگی مردم و افزایش مصرف قند و شکر در میان آنها، دولتمردان و بازرگانان قاجار در ابتدای راه به

این اعداد و ارقام در صادرات شکر تصفیه‌شده ایران، شاید نشان‌دهنده عملکرد و بازدهی تاحدوی مطلوب کارخانجات صنعتی مازندران باشد. اگر حمایت‌های دولت به صورت یکنواخت و ثابت برقرار بود، واردات شکر و کالاهای قندی در دوره قاجار کاهش پیدا می‌کرد؛ اما دولت به صورت مقطعی از این دو کارخانه حمایت می‌کرد. به همین علت، در تجارت قند و شکر این دوره نمی‌توان تحول شگرفی در نظر گرفت.

به عبارتی دیگر، کارخانه‌های صنعتی دو شهر ساری و بارفروش در ابتدای دوره پادشاهی ناصرالدین شاه و حتی سال‌های پس از آن، موفق شد به تولید شکر سفید و مرغوب شده یا شاید صادرات آن برسد؛ اما نداشتن بودجه کافی و نبود حمایت لازم از سوی شاهان قاجار، هم‌زمان با رشد جمعیت کشور و افزایش هزینه‌های حمل‌ونقل داخلی، استمرار واردات قند و شکر از اروپا را باعث شد.

واردات شکر از اروپا مجبور شدند.

پی‌نوشت

۱. در سال ۱۳۱۰ش که نقشه کشی شهر بابل آغاز شد، به دستور پهلوی اول (رضاشاه) نام این شهر از بارفروش به بابل تغییر داده شد. نام بابل از نام رودخانه بابل یا باول گرفته شده است؛ حتی در روزگاری که نام این شهر بارفروش بود، در میان مردم، رودخانه‌ها و نهرهایی با نام‌های باول و بابل شهرت داشتند (حجازی کناری، ۱۳۷۲: ۱۷).
۲. مسیو جان داوود ارمنی سفیر فوق‌العاده ناصرالدین شاه و نماینده امیرکبیر به کشور اتریش بود. او مأمور شد تا استادان و معلمان اتریشی را برای دارالفنون انتخاب و استخدام کند. جان داوود پس از عزل امیرکبیر به سمت مترجم اول دولت ایران منصوب شد (صیامی دودران، ۱۳۸۱: ۸۵).
۳. هر من برابر سه کیلوگرم است.
۴. پیش از مدیریت کارخانه، مدتی در سن‌پترزبورگ سفیر ایران بود (مکنزی، ۱۳۵۹: ۹۴).
۵. هر خروار برابر سیصد کیلوگرم است.
۶. پود یا پوود یک واحد قدیمی روسیه است و به احتمال، هر پود با ۱۶ کیلوگرم برابر بوده است.

کتابنامه

الف. اسناد

۱. اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، (استادوخ)، (۱۲۶۳ق)، کارت‌ن، ۶، پرونده ۳۸، بخش ۲.
۲. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، گزارش‌های مختلف حاکمان و پیشکاران حکومت استرآباد و مازندران در دوره ناصرالدین شاه، ۱۲۸۵-۱۳۰۱ق، شناسه: ۲۹۵/۷۴۵۹، ۱۹۹۱برگ.

ب. کتاب

۳. آدمیت، فریدون، (۱۳۵۱)، /اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار، تهران: خوارزمی.

کارخانجات شکرریزی ساری و بارفروش، در ابتدای فعالیت خود، با حمایت دولتمردانی نظیر امیرکبیر به تولید شکر مرغوب و سفید موفق شدند و در زمینه صنایع شکرسازی به پیشرفت‌هایی دست یافتند. فعالیت و بازدهی تاحدودی مطلوب این دو کارخانه باعث شد بخشی از شکر مصرفی مناطق شمالی ایران تأمین شود. علاوه بر مازندران، شهرهای استرآباد، گیلان و در مقطعی تهران نیز از شکر تصفیه‌شده این کارخانجات بهره‌مند شدند؛ همچنین بر پایه برخی از اسناد، ممکن است دولتمردان و تجار در اقدامی مهم، به صادرات شکر موفق شده باشند. براساس برآورد برخی منابع، در مقطعی از دوره قاجار، شکر ایران به روسیه و افغانستان صادر شده است.

با وجود دستیابی ایران به شکر تصفیه‌شده، دولت به منظور تأمین شکر مصرفی دیگر شهرها، به واردات کالاهای قندی از اروپا همچنان ادامه داد. این اقدام به دو مسئله برمی‌گشت: از یک سو نبود حمایت مالی دولت در تأسیس کارخانه‌های شکرریزی جدید در شهرهای دیگر ایران و از سوی دیگر، واردات کالاهای قندی از اروپا.

همان‌طور که مسلم است، امکان تأمین کامل نیازهای مردم ایران، تنها با تولید شکر در دو کارخانه مازندران، میسر نبود؛ علاوه بر این، حمایت مالی دولتمردان قاجار از کارخانجات مازندران، به صورت ثابت و پیوسته انجام نمی‌گرفت و همین مسئله کافی بود تا بازدهی مطلوب این کارخانجات در تمامی دوره‌ها تأیید نشود. آنچه با عملکرد این دو کارخانه پیوند خورده است، تولید شکر تصفیه‌شده و سفیدی بود که برای نخستین بار در مقطعی از دوره قاجار، در کشور تولید شد و واردات آن را در همان برهه‌های زمانی کاهش داد.

۴. -----، (۱۳۶۲)، *امیرکبیر و ایران*، ج ۷، تهران: خوارزمی.
۵. ----- و هما ناطق، (۱۳۵۶)، *افکار اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در آثار منتشرنشده دوران قاجار*، تهران: آگاه.
۶. ابن اسفندیار، (۱۳۲۰)، *تاریخ طبرستان*، به کوشش عباس اقبال، تهران: بی‌نا.
۷. ابوت، کیث ادوارد، (۱۳۹۶)، *شهرها و تجارت ایران در دوره قاجار*، ترجمه عبدالحسین رئیس‌السادات، تهران: امیرکبیر.
۸. اعتصام‌الملک، (بی‌تا)، *میرزاخان‌رخان، سفرنامه اعتصام‌الملک*، بی‌جا: بی‌نا.
۹. اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان، (۱۳۵۷)، *صدراالتواریخ*، تصحیح محمد مشیری، ج ۲، تهران: روزبهان.
۱۰. -----، (۱۳۶۸)، *مرآت‌البلدان*، به کوشش عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، ج ۲، تهران: دانشگاه تهران.
۱۱. انتنر، ل. مروین، (۱۳۶۹)، *روابط بازرگانی روس و ایران ۱۸۲۸-۱۹۱۴*، ترجمه احمد توکلی، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
۱۲. بارل، آر. ام، (۱۳۹۶)، *یادداشت‌های سیاسی ایران ۱۲۶۰-۱۳۴۴*، ترجمه محمد صفار و حسن رضایی، ج ۲/بخش ۱، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۱۳. حجازی کناری، حسن، (۱۳۷۲)، *پژوهشی در زمینه نام‌های باستانی مازندران*، تهران: روشنگران.
۱۴. بروگش، هینریش، (۱۳۶۷)، *سفری به دربار سلطان صاحبقران*، ترجمه مهندس حسین کردبچه، ج ۱، تهران: اطلاعات.
۱۵. پولاک، یاکوب ادوارد، (۱۳۶۸)، *سفرنامه پولاک (ایران و ایرانیان)*، ترجمه کیکاووس جهان‌داری، تهران: خوارزمی.
۱۶. دالمانی، هانری رنه، (۱۳۳۵)، *سفرنامه از خراسان تا بختیاری*، ترجمه محمدعلی فره‌وشی، ج ۱، تهران: امیرکبیر.
۱۷. سپهر، محمدتقی، (۱۳۷۷)، *ناسخ‌التواریخ*، تحقیق جمشید کیانفر، ج ۳، تهران: اساطیر.
۱۸. سیف، احمد، (۱۳۹۴)، *قرن گمشده: اقتصاد و جامعه ایران در قرن نوزدهم*، ج ۲، تهران: نی.
۱۹. شیل، لیدی مری، (۱۳۶۸)، *خاطرات لیدی شیل*، ترجمه حسین ابوترابیان، ج ۲، تهران: نو.
۲۰. صیامی دودران، زهرا، (۱۳۸۱)، *چرا صنعتی نشدیم؟ بررسی تاریخی موانع توسعه صنعت در ایران*، تهران: امیرکبیر.
۲۱. عیسوی، چارلز، (۱۳۸۸)، *تاریخ اقتصادی ایران*، ترجمه یعقوب آژند، ج ۳، تهران: گستره.
۲۲. فلور، ویلم، (۱۳۹۳)، *صنایع کهن در دوره قاجار*، ترجمه علیرضا بهارلو، تهران: پیکره.
۲۳. کرزن، جورج ناتانیل، (۱۳۸۰)، *ایران و قضیه ایران*، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، ج ۲، ج ۵، تهران: علمی و فرهنگی.
۲۴. گزارش ایران به سال ۱۳۰۵ ق/۱۸۸۷ م از یک سیاح روس، (۱۳۶۳)، ترجمه سیدعبدالله، به کوشش محمدرضا نصیری، تهران: کتابخانه طهوری.
۲۵. گلداسمید، سر فردریک جان، (۱۳۹۵)، *سفرنامه سر فردریک جان گلداسمید؛ از بندرعباس تا مشهد از راه سیستان*، ترجمه امید شریفی، تهران: ایرانشناسی.
۲۶. لوفتس، ویلیام کنت، (۱۳۸۵)، *سفرنامه پژوهشی سرهنگ لافتوس*. نخستین کاوشگر شوش، ترجمه عباس امام، تهران: شادگان.
۲۷. مالکوم، ناپیر، (۱۳۹۴)، *سفرنامه یزد*، ترجمه علی محمد طرفداری، یزد: مهر پادین.

۳۸. روزنامه وقایع اتفاقیه، ش ۴۹، ۱۲۶۸ ق.

۳۹. -----، ش ۱۷۸، ۱۲۶۹ ق.

۴۰. -----، ش ۳۴۸، ۱۲۷۳ ق.

هـ اسناد لاتین

41. DCR 1429, (1893), Annual Series Diplomatic and Consular Reports. *Persia. REPORT FOR THE YEAR 1893-4 ON THE TRADE OF KHORASAN.*

42. DCR 2921, (1901), Annual Series Diplomatic and Consular Reports. *Persia. REPORT ON THE TRADE OF KHORASSAN FOR THE YEAR 1901-2.*

43. DCR 4162, (1907), Annual Series Diplomatic and Consular Reports. *Persia. REPORT FOR THE YEAR 1907-8 ON THE TRADE OF KHORASAN.*

44. Wilson, S.G, (1895), *Persian Life and Customs*, New York, Fleming. H. Revell.

۲۸. مراغه‌ای، حاج‌زین‌العابدین، (بی‌تا)، *سیاحتنامه*

ابراهیم‌بیگ، حواشی و موخره باقر مؤمنی، تهران: اندیشه.

۲۹. مکنزی، چارلز فرانسیس، (۱۳۵۹)، *سفرنامه*

شمال، ترجمه منصوره اتحادیه (نظام مافی)، تهران: گستره.

۳۰. موریه، جیمز، (۱۳۸۶)، *سفرنامه جیمز موریه*،

ترجمه ابوالقاسم سری، چ ۲، تهران: توس.

۳۱. میرزاابراهیم، (۲۵۳۵)، *سفرنامه استرآباد و*

مازندران و گیلان، به کوشش مسعود گلریز، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

۳۲. هولمز، ویلیام ریچارد، (۱۳۹۰)، *سفرنامه*

ساحل دریای خزر، ترجمه شبنم حجتی سعیدی، تهران: فرهنگ ایلیا.

ج. مقاله

۳۳. زاهد، فیاض و هدا موسوی، (۱۳۹۵)، «نگاهی

گذرا به گمرکات و قاچاق کالا در نیمه دوم قرن نوزدهم و تأثیر آن بر توسعه ملی در ایران»، *مطالعات توسعه اجتماعی ایران*، س ۸، ش ۳۰، ص ۱۰۹ تا ۱۲۶.

۳۴. زندیه، حسن و مریم ثقفی، (۱۳۹۵)، «نهضت

کارخانه سازی و پیامدهای آن در دوره قاجار»، *تاریخ اجتماعی و اقتصادی*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، س ۵، ش ۹، ص ۳۹ تا ۵۵.

۳۵. کاظم‌بیگی، محمدعلی، (۱۳۷۷)، «موانع

توسعه اقتصادی در ایران عصر قاجار: پژوهشی در تولید شکر در مازندران»، *علوم انسانی*، دانشگاه الزهراء، س ۸، ش ۲۶ و ۲۷، ص ۱۸۵ تا ۲۱۵.

۳۶. نورائی، مرتضی، (۱۳۸۶)، «کارخانه قند

کهریزک و اسناد نویافته»، *تاریخ روابط خارجی*، ش ۳۳، ص ۳۲ تا ۹۰.

د. روزنامه

۳۷. روزنامه دولت علیه ایران، ش ۵۰۶، ۱۲۷۸ ق.

